

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫ СПАСАБ УТВАРЭННЯ ЎЛАСНАБЕЛАРУСКІХ ТЭРМІНАЎ

А.П. ЗАНКАВІЧ (БДАТУ)

Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў мае асаблівае значэнне для мовы навукі. Вучоныя сцвярджаюць, што менавіта гэты спосаб быў адным з першых словаўтваральных прыёмаў стварэння тэрміналагічных найменняў. Даследчыкі канстатуюць выкарыстанне яго ў перыяд, які папярэднічаў фарміраванню мовы навукі.

Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў мае свае асаблівасці. У літаратурнай мове працэс утварэння асобных лексічных адзінак на базе мнагазначнага слова быў даволі працяглы, у той час як ў мове навукі ён праходзіў намнога хутчэй. Як сцвярджае Д.С. Лотэ, “працэс ператварэння звычайнага слова ў навукова-тэхнічны тэрмін заключаецца ў тым, што гэтыя слова ў данай сістэме тэрмінаў атрымлівае пэўны тэхнічны змест. Таму можна сцвярджаць, што да ліку раней зарэгістраваных значэнняў такога слова далучаецца яшчэ новае значэнне” [1, с.,74].

Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэрмінаў у наш час характарызуецца сваёй прадуктыўнасцю, тэрміны, утвораныя гэтым спосабам, зручныя ў выкарыстанні, ёмістыя і лёгка засвойваюцца.

Асноўнымі відамі пераасэнсавання слоў агульналітаратурнай мовы з’яўляюцца метафарызацыя і метанімізацыя. Можна вылучыць тэматычныя групы агульнаўжывальных слоў, здольныя да метафарычнага пераносу ў тэхнічнай тэрміналогіі:

1. Словы, якія абазначаюць назвы частак цела чалавека: *зуб, губа, язык, кулак, нага, шчака, нос, палец, рабро, пята, вусы, калена, бародка;*

2. Словы, якія абазначаюць назвы жывёл, частак цела і звязаныя іншымі прыметамі з жывёльным светам: *гусеніца, хваставік, помпа-жаба, змеявік, бык, жабры, хвасты, чарвяк, жабкаявая абмотка, лапа, кіт, пярэ, сабачка, крыло;*

3. Словы, якія абазначаюць назвы расліннага свету: *вянок, яблык, елка, ветка, пялёстак;*

Словы, якія абазначаюць назвы бытавых і гаспадар-

чых прадметаў: *люлька, паясок, крыж, шпілька, рукаў, пацёрка, качалка, стрэлка, каронка, свечка, мяшок, каштылёк, наплавок, кружок, столік, ручка, парог, кішэнь, грэбень, грабёнка, сашчэпка, рэмень;*

Метафарычны перанос назвы агульнавядомага прадмета, з’явы на спецыяльнае паняцце адбываецца ў выніку асацыяцыі.

Пры метафарычным пераносе другаснае значэнне слоў агульналітаратурнай мовы ў тэхнічнай тэрміналогіі развіваецца на аснове падабенства:

1) **па форме:** *зорочка*—’маленькая зорка’ і ’дэталі машыны з востраканцовымі выступамі, раўнамерна размешчанымі па акружнасці’ [ТСБМ, т. 2, с., 510]; *чарвяк*—’беспазваночны жывёльны механізм з доўгім мяккім целам без канечнасцей і ярка выражанай галавы’ і ’зубчатае кола ў выглядзе трубы’ [ТСБМ, т. 5, кн. 2, с., 296]; *бародка*—’памяншальна-ласкальнае да барада; валасяное покрыва ніжняй часткі твару’ і ’выступ у якой-н. прыладзе’ [ТСБМ, т. 1, с., 345]; *арэшак*—’плод, семя ў выглядзе ядра ў цвёрдай шкарлупцы’ і ’гатунак каменнага вугалю’ [ТСБМ, т. 1, с., 272]; *вусікі*—’маленькія вусы; валасяное покрыва над верхняй губой’ і ’доўгія тонкія выступы якой-н. дэталі; прыстасаванне ў выглядзе спружынак, дроцікаў’ [ТСБМ, т. 1, с., 514];

2) **па функцыі:** *стрэлка*—’вузкая і тонкая пласцінка з заостраным канцом, якая паварочваецца па восі і паказвае час, напрамак і пад. у розных вымяральных прыборах’ і ’прыстасаванне на рэйкавых пуцах для пераводу рухомага саставу з аднаго пуці на другі’ [ТСБМ, т. 5, кн. 1, с., 350]; *наплавок*—’частка вуды, якая ўтрымлівае лёску з кручком у час лову на патрэбнай глыбіні’ і ’асноўная частка некаторых прылад’ [ТСБМ, т. 4, с., 21]; *ручка*—’памяншальна-ласкальнае да рука’ і ’прыстасаванне ў машынах, апаратах, якое служыць для прывядзення іх у дзеянне шляхам пакручвання рукой’ [ТСБМ, т. 4, с., 731];

3) **па дзеянню, што выконвае прадмет:** *трашчотка*—’прыстасаванне, пры дапамозе якога ўтвараюць

трэск, шум, стук, лёскаць і прыстасаванне для свідравання адтулін у цяжкадаступных месцах або з вялікім дыяметрам' [ТСБМ, т. 5, кн. 1, с., 519]; *паўзун*—'той, хто не ўмее яшчэ хадзіць, поўзае (пра дзяцей)' і 'дэталі механізма, якая слізгаецца ўзад і ўперад па якой-н. паверхні ў прамалінейным напрамку' [ТСБМ, т. 4, с., 116]; *паўзунок*—'тое, што і паўзун у 1 і 2 значэнні' [ТСБМ, т. 4, с., 116]; *бегунок*—'дэталі у круцільным механізме прадзільнай машыны і ў некаторых іншых машынах і прыстасаваннях' [ТСБМ, т. 1, с., 356]; *бегуны*—'машыны для здрабнення і змешвання матэрыялаў расцісканнем і сціраннем' [ПС, с., 49];

4) **па форме і месца размяшчэнні:** *шчака*—'частка твару ад скулы да ніжняй сківіцы' і 'бакавая плоская частка паверхні чаго-н.' [ТСБМ, т. 5, кн. 2, с., 415]; *лапа*—'ступня або ўся нога ў некаторых жывёл або птушак' і 'расплюшчаны і загнуты канец у некаторых інструментах, прыстасаваннях; інструмент, прыстасаванне з такім канцом; шыл на канцы бервяна, які ўстаўляецца ў выемку другога бервяна пры звязванні іх ў вянец' [ТСБМ, т. 3, с., 20];

5) **па форме і функцыі або прызначэнню:** *кішэнь*—'частка адзення (штаноў, паліто, пінжака) у форме прышытага або ўшытага мяшчэчка для дробных рэчаў і грошай' і 'пра паглыбленне, выемку ў чым-н.' [ТСБМ, т. 2, с., 691-692]; *грэбень*—'пласцінка з зубамі для расчэсвання валасоў або для заколвання і ўпрыгожвання жаночай прычоскі' і 'прыстасаванне, якое формай і прызначэннем нагадвае грэбень' [ТСБМ, т. 2, с., 89]; *дарожка*—'памяншальна-ласкальнае да дарога; вузкая дарога, сцежка' і 'вузкае, доўгае паглыбленне на чым-н.' [ТСБМ, т. 2, с., 141]; *сашчэпка*—'прылада для замацавання, сашчаплення папер' і 'прыстасаванне, пры дапамозе якога сашчапляюць што-н.' [ТСБМ, т. 5, кн. 1, с., 79]; *бык*—'самец буйной рагатай жывёлы, дзікай і свайскай; бугай' і 'прамежкавыя апоры мастоў' [ТСБМ, т. 1, с., 429]; *кулак*—'кісьць рукі з прыгнутымі к далоні пальцамі' і 'дэталі машыны, якая мае форму выступу і штурханнем прыводзіць у рух другія механізмы' [ТСБМ, т. 2, с., 751];

Метафарызацыя ажыццяўляецца і ў галіне абстрактнай лексікі: *старэньне*—'стан паводле дзеяслова старэць; станавіцца старым або больш старым' і 'змяненне форм і ўласцівасцей рэчыва пад уздзеяннем розных фізіка-хімічных умоў' [ТСБМ, т. 5, кн. 1, с., 314]; *стомленаць*—

'стан стомленага; бяссілле' і 'змяненне механічных і фізічных уласцівасцей матэрыялу пад уздзеяннем напружання і дэфармацыі' [ТСБМ, т. 5, кн. 1, с., 328];

Сустракаюцца тэрміны, у якіх асацыятыўныя сувязі выявіць вельмі цяжка: *парог*—'бервяно аб лус, прымацаваны пад дзвярамі паміж вушкамі' і 'найменшая велічыня, ступень праяўлення чаго-н.' [ТСБМ, т. 4, с., 55]; *хвост*—'у жывёл: прыдатак (звычайна рухомы) на заднім канцы цела' і 'пустая парода, адходы, якія атрымліваюцца пры абагачэнні карысных выкапняў' [ТСБМ, т. 5, кн. 1, с., 491]; *каронка*—'памяншальна-ласкальнае да карона' і 'від свідравальнага долата' [ТСБМ, т. 2, с., 645].

Цяжкасць вызначэння зыходнага значэння тлумачыцца тым, што назва, перанесеная на новы прадмет ці з'яву, функцыянавала ці функцыянуе ў мове з першасным, неметафарызаваным значэннем. На падставе пэўных асацыяцый яе ўзялі для назвы новага прадмета. Як сцвярджае Т.В. Капейко, "сэнсавыя пераходы могуць адбывацца неабмежавана, у сувязі з чым характарыстычная прымета ў кожным новым слове атрымлівае новыя адценні. Кожны наступны семантычны знак усё больш аддаляецца ад першапачатковай характарыстычнай прыметы, што ўскладняе выяўленне асацыятыўных сувязей паміж аб'ектам і матывацыяй параносу" [2, с., 76].

Наступным спосабам лексіка-семантычнага ўтварэння ўласнабеларускіх тэрмінаў з'яўляецца метанімізацыя—перанясенне назвы аднаго прадмета на другі на аснове знешняй ці ўнутранай сувязі, сумеснасці. Сярод уласнабеларускіх тэхнічных тэрмінаў сустракаюцца наступныя мадэлі метанімічнага пераносу:

1) **назва дзеяння (працэсу)—назва месца:** *надрэз*—'дзеянне паводле значэння дзеяслова надрэзаць' і 'надрэзанае месца' [ТСБМ, т. 3, с., 241]; *раскол*—'дзеянне паводле значэння дзеяслова расколаць-раскалоць і расколацца-раскалоцца' і 'месца, на якім што-н. расколата або раскалолася; трэшчына' [ТСБМ, т. 4, с., 651]; *разлом*—'дзеянне паводле дзеяслова разломаць-разламацца' і 'вынік гэтага дзеяння: разломанае месца' [ТСБМ, т. 4, с., 608]; *разрэз*—'дзеянне паводле значэння дзеяслова разрэзаць-разрэзаць' і 'разрэзанае месца, прарэзаная адтуліна' [ТСБМ, т. 4, с., 625]; *размыў*—'дзеянне паводле значэння дзеяслова размываць-размыць і размывацца-размыцца' і 'месца, размытае вадой' [ТСБМ, т. 4, с., 616]; *пра-*

ход—'дзеянне паводле значэння дзеяслова праходзіць-прайсці' і 'месца, па якім можна прайсці праз што-н., паміж чым-н.' [ТСБМ, т. 4, с., 383]; *пралом*—'дзеянне паводле дзеяслова праломліваць-праламаць' і 'месца, адтуліна, прабітая, праломленая чым-н.' [ТСБМ, т. 4, с., 340]; *прарэз*—'дзеянне паводле дзеяслова праразаць' і 'прарэзанае месца, адтуліна ў чым-н.' [ТСБМ, т. 4, с., 360];

2) **назва дзеяння (працэсу)—назва рэчыва (матэрыялу):** *прысыпка*—'дзеянне паводле значэння дзеяслова прысыпаць-прысыпаць' і 'рэчыва, парашок, якім прысыпана што-н.' [ТСБМ, т. 4, с., 483]; *пракладка*—'дзеянне паводле значэння дзеяслова пракладаць-пракласці' і 'тое, што пракладзена паміж чым-н.; прамежкавы слой' [ТСБМ, т. 4, с., 334]; *замазка*—'дзеянне паводле дзеяслова замазаць' і 'вязкае рэчыва для замазвання шчылін' [ТСБМ, т. 2, с., 342]; *замес*—'дзеянне паводле дзеяслова замешваць-замясціць' і 'тое, што замешана; маса, якая замешваецца ў адзін прыём' [ТСБМ, т. 2, с., 347]; *змазка*—'дзеянне паводле дзеяслова змазаць і змазацца' і 'рэчыва, якім што-н. змазваюць' [ТСБМ, т. 2, с., 485];

3) **назва дзеяння (працэсу)—вынік гэтага дзеяння (працэсу):** *насечка*—'дзеянне паводле значэння дзеяслова насячы, насекчы' і 'зарубкі, шурпатасці, нарэзкі на паверхнасці чаго-н.' [ТСБМ, т. 3, с., 306]; *нарэзка*—'дзеянне паводле дзеяслова нарэзаць' і 'вінтавыя канаўкі, разьба, якія робяцца звонку або ўнутры прадмета' [ТСБМ, т. 3, с., 303]; *разметка*—'дзеянне паводле значэння дзеяслова размячаць-размеціць' і 'знак, паметка, метка, пастаўленыя з мэтай абазначэння чаго-н., указанне на што-н.' [ТСБМ, т. 4, с., 614]; *пракол*—'дзеянне паводле значэння дзеяслова пракалоць' і 'дзірка, зробленая чым-н. калючым' [ТСБМ, т. 4, с., 334]; *пракат*—'тое, што і пракатка: гарачая апрацоўка металу шляхам абціскання паміж вярчальнымі валамі ў асобных станах' і 'металічныя вырабы, атрыманыя шляхам пракаткі' [ТСБМ, т. 4, с., 332]; *адліўка*—'дзеянне паводле дзеяслова адліваць-адліць' і 'вырабы, атрыманыя з дапамогай ліцця' [ТСБМ, т. 1, с., 149];

4) **назва дзеяння паводле дзеяслова; уласцівасць—адзінка вымярэння:** *прабег*—'дзеянне паводле дзеяслова прабегаць-прабегчы' і 'адлегласць, пройдзеная якім-н. транспартным сродкам' [ТСБМ, т. 4, с., 299]; *аддача*—'дзеянне паводле дзеяслова аддаваць-аддаць' і 'каэфіцыент карыснага дзеяння механізма'

[ТСБМ, т. 1, с., 130]; *яркасць*—'уласцівасць і стан яркага' і 'светлавая велічыня, якая характарызуе свячэнне ў дадзеным кірунку крыніцы святла або асветленай паверхні' [ТСБМ, т. 5, кн. 2, с., 503];

5) **назва прыстасавання-назва рэчыва або наадварот:** *выцяжка*—'прыстасаванне для вентыляцыі памяшканняў' і 'рэчыва, здабытае выцяжэннем з расліннай або жывёльнай тканкі з дапамогай якой-н. вадкасці; экстракт' [ТСБМ, т. 1, с., 592]; *марылка*—'прыстасаванне, пры даламозе якога мораць насякомых' і 'вадкасць, якой насычаюць паверхню дрэва з мэтай афарбоўкі; пратрава' [ТСБМ, т. 3, с., 114]; *маслёнка*—'вадкасць, якая застаецца пасля збівання масла' і 'прыстасаванне для змазкі машын' [ТСБМ, т. 3, с., 118];

6) **назва дзеяння (працэсу)-назва прыстасавання або наадварот:** *працяжка*—'від гарачай штампоўкі для атрымання пустых (парожніх) паковок шляхам працягвання праз кольца, у якіх паступова змяняецца дыяметр' і 'многаразцовы металарэзны інструмент для апрацоўкі скразных адтулін і знешніх паверхняў металічных, пластмасавых дэталей на працяжных станках' [ТСБМ, т. 4, с., 389]; *спуск*—'дзеянне паводле дзеяслова спускаць-спусціць' і 'кручок у агнястрэльнай зброі, які паціскаюць пальцам, каб зрабіць выстрал; спускавы кручок; прыстасаванне ў фота- і кінаапаратах для адкрывання затвора аб'ектыва', 'сталярная прылада з доўгай калодкай для выраўноўвання паверхні; фуганак' [ТСБМ, т. 5, кн. 1, с., 282];

Лексіка-семантычны спосаб утварэння ўласнабеларускіх тэрмінаў характарызуецца вялікай прадуктыўнасцю. Асноўнымі відамі пераасэнсавання з'яўляюцца метафарызацыя і метанімізацыя.

Умоўныя скарачэнні:

ТСБМ—Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1977-1984. Т. 1-5.

ЛІТАРАТУРА

1. Лотте Д.С. Изменения значений слов как средство образования научно-технических терминов // Известия АН СССР. Отд. тех. наук. 1941, № 6.

2. Капейко Т.В. Лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння ў бел. мове: Дыс. канд. філ. навук: 10.02.01.—Мн., 1998.